



خط بنایی

محمود ماهر النقش

انتشارات سروش

خط بنایی همراه با کاشی‌کاری مراحل تکامل خود را چنان طی کرد که خطاطان از آن در تزئین اماکن متبرکه مساجد، امام‌زاده و مدارس دینی استفاده کردند و به ایجاد خطوطی درهم و پیچیده و زیبا پرداختند. کلمات در خط بنایی ثابت نماند و پس از چندین بار تکرار در یک شکل هندسی توانست حالتی دورانی بگیرد.

از این خط در نماسازی‌های داخلی به صورت ازاره‌کتیبه و در زیر دورها به صورت عرق چین استفاده می‌شود.

در نماسازی‌های خارجی در ستون‌های پشت بغل‌ها، کتیبه‌های افقی و عمودی گلدسته‌ها، در پوشش گنبدها و در ساقه‌ی آنها به صورت کتیبه‌ی دوار و به شکل خطوط سواد و بیاض و چه در گنبدها به شکل ترنج‌ها و گل‌ها و به صورت اسماء ائمه طاهرين به کار برده می‌شود.

همان گونه که در مقدمه اشاره می‌شود در کتاب طرح و اجرای نقش در کاشی‌کاری ایران که با تلاش همین مؤلف در ده دفتر تهیه شده است، دو دفتر صرفاً به مشروحات قواعد طرح و اجرای خط بنایی اختصاص یافته‌اند؛ لیکن در تهیه مجلد حاضر سعی شده است گلچینی از نمونه‌های پخته و نیک پرداخته‌ای که با مصالح گوناگون در اقصی نقاط کشورمان اجرا شده‌اند ارائه گردد. و این اقدام به دو دلیل انجام شده است. ابتدا پاسخگویی به کسانی که علاقه‌مندند خواندن خط بنایی را از نمونه‌های ساده مبتنی بر تکرار دورانی یک کلمه واحد گرفته تا عبارات طویل و درهم تافته، فراگیرند (گو اینکه ترتیب تصاویر به فراخور ملاحظات زیبایی‌شناختی و نه مقیاس پیچیدگی اتخاذ شده است) و دیگر فراهم کردن زیباترین نمونه‌های موجود با مشخص کردن موضع و مکان هر یک در بنای مربوط، به نحوی که یافتن آن در محل برای علاقه‌مندان آسان شود.

نگارنده به این نکته نیز اشاره می‌کند که برای کمک به تعقیب کلمات این آثار، که گاهی نیز از گنجینه ادب فارسی یا عربی برگزیده شده‌اند در صفحه مقابل تصویر هر اثر یا زیر آن، ابتدا اصل عبارت به صورت خواناسپس ترجمه‌ی آن به فارسی یا عربی (بسته به مورد) و در پایان برگردان به انگلیسی نوشته شده است.

تزئین در هنر اسلامی در طی هزار و چهارصد سال جایگاه خود را نشان داده و هنرمندان اسلامی در طی این دوره‌ها در تکامل این هنر زیبا کوشیده‌اند. گچ بری، آجرکاری، سنگ‌کاری و کاشی‌کاری از جمله تزئینات معماری اسلامی به شمار می‌روند که گاه جداگانه و گاه در تلفیق با یکدیگر نمای زیبا ارائه کرده‌اند. هنرمند ایرانی با استفاده از طرح‌های گوناگون از طرح ساده گیاهی تا خوشنویسی بر روی مصالح ساختمانی توانسته است خلاقیت، ابتکار و نبوغ خود را نشان دهد. در این بین هنر کاشی‌کاری با توجه به سابقه‌ی آن در پیش از اسلام، در دوره اسلامی شکل تازه‌ای یافت.

هنر خوشنویسی در معماری اسلامی و تزئین بنا تا حدود ۳۰۰ هجری قمری به طور عمده با طرح‌های گوناگون ساده، هندسی و گیاهی انجام می‌شد و پس از این زمان بود که به نوشته‌های کوفی روی آورد. نمونه‌های آن را می‌توان در صفحات کلام اللّٰه مجید، سکه‌های اسلامی و به ویژه بر کتیبه‌های بناهای اسلامی چون مساجد، مدارس و مقبره‌ها مشاهده کرد. در قرن‌های پنجم و ششم کاربرد خطوط کوفی که از خراسان آغاز شده بود به دیگر نقاط گسترش یافت. در این دوره طراحان و معماران با کاربرد شیوه‌های گوناگون آجرکاری چون آجرکاری با تلفیق آجر، آجرکاری با تلفیق گچ و آجرکاری بر نقش را ارائه کردند و با استفاده از تزئین به کمک آجر مقدمات تزئین به شیوه خط کوفی بنایی در معماری آغاز شد.

خط بنایی که به خط بنایی معقلی معروف شده، الهامی است از خط کوفی که در زاویه قرار می‌گیرد و بدون تزئین است و به طور کلی در زمینه‌های شطرنجی (مربع، مربع قناس) شکل می‌گیرد و حرکات حروف در امتداد مربع یا مربع قناس‌ها پشت سر هم ادامه یافته و کلماتی را شکل می‌دهند که بدون نقطه هستند.

با گذشت زمان در خط بنایی از کاشی با رنگ متفاوت استفاده و کاربرد آجر کنار گذاشته شد و در پی آن نوشته‌هایی رنگارنگ در اطراف محراب‌ها و سردر مساجد با حروف ساده و با زاویه قائمه شکل یافت.